

ברוכים הבאים לשוק החופשי

תמר בן יוסף

תל אביב: צבעונים. 2009. 176 עמודים

סקרה: רות פרידמן¹

ספרה של תמר בן יוסף הוא ספר חשוב, אמיץ ונוקב, מרתק, מקצועי וחכם, וכפי שהיא עצמה הבהירה, אין הוא משתדל להיות תקין פוליטית. זהו בעיני ספר חובה לכל כלכלן, איש מדעי החברה, עובד ציבור או פוליטיקאי וגם מומלץ מאוד לכל מי שרוצה לראות ולהבין את התמונה המטרידה של המשק והחברה בישראל כיום, כיצד התפתחה, ואולי החשוב מכול, מה ניתן לעשות.

הספר מרכיב מעין פאזל מתוך אינספור חלקים. לעינינו מתגלה תמונה מפורטת, שלמה ומשכנעת של התפתחויות, דרכי קבלת ההחלטות וניתוח הכוחות הפועלים בשורה ארוכה של תחומים במשק ובחברה בישראל. הספר מפרך שפע מנטרות שכיחות ומציג במקומן ניתוח של נתונים "אפורים", לפי הגדרתה הנכונה של הכותבת, ההכרחיים לניתוח שקול של המערכות השונות. כתיבתה של בן יוסף פשוטה ומובנת, גם כשהיא מציגה נושאים מורכבים ודעות לא שגרתיות. הדברים בדרך כלל קליטים ושווים לכל נפש, ואינם מצריכים כמעט ידע כלכלי. בן יוסף מצליחה להציג אבחנות תיאורטיות מורכבות בעזרת דוגמאות קונקרטיות, שמכניסות את הממד האנושי לתיאוריה המופשטת.

המחברת תוקפת בספר שרשרת של מכשלות בתחום מדיניות הממשלה, האחת מובילה לרעותה: צמצום ההתערבות הממשלתית – בין השאר בתחומי היבוא, שחרור תנועות ההון ושער החליפין – שגרם לגידול באבטלה ולשיעור גבוה ביותר של בעלי שכר נמוך עקב חשיפה בוטה ומהירה מדי לתחרות הבינלאומית; קצב מהיר מדי של הפרטות שאינו מאפשר מעקב, למידת לקחים והסקת מסקנות; העדר מדיניות תכנון והשתחררות הממשלה מאחריות כלפי אזרחיה; כל אלה, ועוד נזקים אחרים, תרמו לגידול באבטלה, על השלכותיה החברתיות והכלכליות החמורות; התרחבו גם האפשרויות של הדרג הפוליטי למניפולציה, ויש לכך השלכות מרחיקות לכת על החברה והדמוקרטיה בישראל.

הספר תוקף גם את היותנו שבויים בהגדרות הדגם התיאורטי החשוב של הכלכלה הטהורה – שוק חופשי, היד הנעלמה של השוק – הגדרות החשובות להבנת הפעילות

¹ כלכלנית וסטטיסטיקאית, בעלת משרד לניתוח כלכלי ותכנון עירוני ואזורי. עבדה במחלקת המחקר בבנק ישראל, ובלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. חברה בפורום החוקרים בצוות ההפרטה במכון ון ליר; הכינה מחקר על סוגיות כלכליות וחברתיות בציפוף עירוני בישראל במסגרת לימודי השלמה לדוקטורט בטכניון.

הכלכלית של שוק חופשי; אך שוק חופשי אינו קיים בשום מקום, ודאי לא בעולם הפרטה הנוכחי, שבו המדינה יוצרת עוד מונופולים, שאינם חלק לגיטימי במודל הטהור של השוק החופשי. וכפי שהמחברת מציינת, הסוגיות הכלכליות-החברתיות – שוק חופשי או ממשלתי, הסדרה או רגולציה – אינן פתורות, אף לא במישור התיאורטי, והחובה המוטלת על הממשלה בכואה לקבוע מדיניות היא להתמודד ולאזן בין הגורמים השונים. נדרש תכנון טוב שבו נשמר איזון בין ההתייחסות לאופטימום של הטווח הארוך לבין נזקים הנגרמים לפרטים, לחברה ולמשק בטווח המידי, תכנון המביא בחשבון את שלבי הביניים של היישום.

תמר בן יוסף טוענת כי אמנם בנק ישראל הוא שהניח את הבסיס התיאורטי של הפרטה, אבל היום הוא מתריע על פגיעותיה. כך היא כותבת:

איש לא התעכב לברוק אם המתווה התיאורטי, האומר כי שוק חופשי וגלובליזציה מפיקים מהמשק את המירב, אכן מתגשם במציאות; ציפייה זו ל"אופטימום מיוחל", שטרם הוכח שהוא מתקיים, מתעלמת ממה שקורה בתקופת המעבר: במשך אותן שנות מעבר משפחות מתפרקות, קם דור שלא ראה מימיו הורים שקמים בבוקר לעבודה, וקבוצות אוכלוסייה שלמות נזרקות לשוליים – ביחוד בפריפריה וביחוד בכפרים הערביים הדרוזיים. (עמ' 99)

מכונות לענף הטקסטיל אינן מועברות ישר לאלקטרוניקה ... גורם הייצור, עבודה, אינו מוקפץ מיד מביתור עופות במשחטה להרכבה באלקטרוניקה... קשיחות זו אינה מתייחסת רק לפועלים הפשוטים אלא גם למנהלים וליזמים... (עמ' 99)

נציגי האוצר [...] אינם חדלים מלקבול על סכומי העתק שמופנים לדמי אבטלה ולהבטחת הכנסה. לפחות חלק מאותם סכומים היה נחסך על ידי החזקת תעסוקה "מלאכותית". מתנגדי ההתערבות הממשלתית גם שוכחים להביא בחשבון את עלות הפגיעה... (עמ' 105)

מחלקת המחקר (בבנק ישראל) ביקרה את הקיצוצים החדים בדמי האבטלה והבטחת הכנסה. (עמ' 15)

בכלכלה מתוכננת [...] על הממשלה להציב יעדים, לנמק את בחירתה ולהסביר את סטייתה מהמגמה המוצהרת. ואילו במודל "המשוחרר" היא אינה חייבת דבר מלבד הסיסמה "משק היפתח"; הגלובליזציה מסירה מהמדרג הפוליטי אחריות להתפתחויות לא רצויות: "זה השוק העולמי וכך עושים כולם." (עמ' 26)

"הממשלה מרשה לעצמה להתנער מאחריות כלפי רווחתם הכלכלית של אזרחיה," היא אומרת. הגידול באבטלה הוא אחד המאפיינים העיקריים להתנערות כזו; יכולת הממשלה לסגת מהתערבות ממשלתית נשענת על מעורבות רבה בעבר:

נהוג לומר שלִישראל יש היי-טק. שוכחים רק שאותו היי-טק לא נולד מעצמו. בחלקו הגדול הוא התפתח מתוך השקעה אדירה בביטחון במשך עשרות שנים. בוגרי המו"פ הביטחוני הפכו עם פרישתם למקימי מפעלים אזרחיים. [...] חברות הון סיכון אינן משתוות לצה"ל באורך נשימתן ובנכונותן לשאת בסיכונים, וכך התנופה העתידית של ההיי-טק [...] אינה ודאית (עמ' 30)

הדחף האינטרסנטי של הדרג הפוליטי מצטרף אל המבט הכאילו-מקצועי טהור של ההפרטה:

ההפרטה מגדילה את המרחב של הדרג הפוליטי למניפולציה ולמתן טובות הנאה למקורביו; החברות המופרטות לוחצות ומצליחות לקבל הסדרי מימון נוחים; לחצים אלה מגולמים לעוד דה-רגולציה. מחזיקי ההון הפיננסי הם הזוכים הגדולים של הגלובליזציה.

וההשלכות רחבות:

האוצר מצליח בכל שנה להביא לידי אישור תקציב שאיש מהשרים או מחברי הכנסת אינו מבין. הוא מצרף אליו חוק הסדרים שמגהץ את כל תחומי החיים במדינה, זאת בחסות הבהילות שמשית המעבר החד לגלובליזציה. ואם לשרים ולנבחרי הכנסת אין תפקיד כלכלי ממשי, לא נותרה גם משמעות רבה למפלגות. אירועים אלה צובעים את המפה הפוליטית מחדש, ולכן הם בלתי הפיכים... (עמ' 99)

מאפיין חשוב בספרה של תמר בן יוסף, לצד הביקורת הנוקבת, הוא ההתייחסות המרודה. היא דוגלת בעידון הגלובליזציה ולא בשלילתה. העניין החשוב ביותר בספר הוא בעיני אמונתה של המחברת באפשרות לשינוי והצגת שורה של דרכים אפשריות להתמודדות שיוצרת פתח לתקווה. בין הדרכים האלה ניתן למנות מספר סביר של הפרטות בשנה, הגנה על זכויות עובדים, בקרה על האשראי לרכישת חברות מופרטות ועוד, כמפורט בספר:

אם נותר עוד ערוץ השפעה [...] הרי הוא במאבק על הגדרת דפוסי הפרטה שאינם משחיתים מדי [...] חוק האוסר מכירת חברות מופרטות [...] מספר הפרטות בשנה שעדיין מאפשר הפקת לקחים; מניעת בעלות בו-זמנית במגזרים מנוגדי אינטרסים, כגון עסקים ועיתונות; שריון זכויות העובדים בחוק, ואי הפקרתם למשא ומתן עקר; הגבלת אשראי ברכישת חברות מופרטות, באופן שמיוון הרפתקאות פיננסיות לא ייפול על שכם הציבור (עמ' 11).

נסיגה מגלובליזציה-ליברליזציה [על ידי] אוסף צעדים קטנים, כמעט כאידיאולוגיה של הימנעות ממהפכות בכלכלה (עמ' 174).

ההצגה הסדורה של הדברים נותנת לקוראים אפשרות לנער את תודעתם, להשתחרר מהדוגמטיות של אימוץ המודל התיאורטי של מה שנקרא "השוק החופשי" כביכול, ולחזק את ההכרה בקרב אלה הרגישים לצדק חברתי, שזה עדיין אפשרי.

ראוי היה להכניס את הספר לחוגים להוראת הכלכלה – שלדברי פרופ' אביה ספיבק, בהרצאה ששמעתי מפיו, אינם משנים את תוכני הלימוד כבר שנים – כספר מאתגר לחשיבה ולדיון. יועיל גם להביא את הצעותיה של מחברת הספר לתשומת לבם של יועצי ראש הממשלה, שהצהיר לאחרונה על כוונתו להתחיל לטפל בריכוזיות ההון.